

ГОЛОД 1946–1947 рр. В УКРАЇНІ: ВЛАДА І ЛЮДИНА

Одна з найтяжчих та болісних сторінок повоєнного життя населення України – голод 1946–1947 років. Названа тема потребує свого подальшого дослідження, хоча початок її розробки датується кінцем 80-х років ХХ ст., зокрема серед перших постали публікації, які здійснили науковці Інституту історії України НАНУ: І.М. Маковійчук, С.В. Кульчицький, Ю.Г. Пилявець, О.М. Веселова, П.П. Панченко¹. Копітка робота була продовжена істориками, краєзнавцями в областях, хто зібрав великий обсяг документів у селах, містах та містечках України. Величезна дослідницька робота була здійснена у середині 90-х років щодо вивчення архівів, їх введення до наукового обігу, листування зі свідками тих подій, записування спогадів, опрацювання регіональних та місцевих матеріалів і документів про голод 1946–1947 років.

Повертаючись до хронології голоду 1946–1947 рр., вочевидь простежуємо протиріччя між інтересами людини і влади, засвідчуючи про протизагугу, зневагу інтересів народу владницькою машиною. Весь перебіг подій трагічних років показує, що багаторазові звернення населення про допомогу до державних органів ігнорувалися інстанціями усіх рівнів – держава завинила перед людьми, адже необхідні заходи щодо поліпшення стану голодуючих або провадилися у недостатньому обсязі, або не здійснювалися взагалі, ніби залишаючись непочутими. Страшною ціною такої зневаги стала велика кількість жертв, померлих від голоду 1946–1947 років.

Аналізуючи причини голоду 1946–1947 рр., слід розглянути стан сільського господарства в Україні того періоду. Успіхи повоєнної відбудови та розвитку промисловості забезпечувалися низькою часткою заробітної плати робітників та службовців у національному доході, а також нееквівалентним обміном між містом і селом. Величезні матеріальні труднощі й нестатки повоєнних років відчувало на собі як міське населення, так і сільське. Оплата праці у колгоспах була мізерною, фактично умовно-символічною. Особисті підсобні господарства колгоспників обкладалися високими податками та обов'язковими натуральними поставками. В роки повоєнної п'ятирічки селянин жив переважно зі свого присадибного господарства, практично не маючи прибутку від колгоспної праці. Робота у колгоспі давала йому близько 5% грошових доходів, 35% зернових, 1% м'яса і сала, 0,5% молочної продукції². Селяни, по суті, працювали у колгоспах за «палички», тобто за позначку про відпрацьовані трудовні. Викорінюючи товарно-грошові відносини і не бажаючи перейти до економічних методів господарювання замість командних, Й. Сталін та його оточення в особистих підсобних господарствах колгоспників вбачали небезпеку, обклавши їх надмірними податками. Кожен селянський двір мав платити податок на землю,

а також поставляти державі, незалежно від того, посилено це йому чи ні, встановлену кількість м'яса, молока, яєць, інших продуктів. Обкладання податком кожного дерева й куща в садку колгоспника часто змушувало його вирубувати фруктові дерева, ягідні кущі. Сталін дотримувався поглядів «вторинності», підлеглості аграрного сектору у порівнянні з промисловістю. Селяни сплачували цю «теорію» своєю надмірною працею, важкими соціально-побутовими умовами, навіть життям. За будь-яких обставин колгоспи мали виконати обов'язкові поставки сільгосппродукції, безумовно особливо – плани хлібозаготівель. Незважаючи на тяжку посуху 1946 року, особливо у південних та східних областях України, обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції не були знижені. Майже 1 мільйон осіб, передовсім колгоспників та членів їх сімей, у найтяжчу зиму 1946–1947 рр. померли від голоду.

Продовольчі труднощі на Україні, викликані війною та фашистською окупацією, значно збільшилися спекотною посухою 1946 року, якої не траплялося понад півстоліття. Ознаками проведення весняної сівби перших повоєнних років були такі: економічно необґрунтовані плани у сільському господарстві, відсутність у колгоспах потрібного забезпечення матеріально-технічними ресурсами, низька культура агротехніки, перебої з паливом і запчастинами, нестача тягла, проведення польових робіт значною мірою вручну, переважно силами жінок, підлітків, обов'язковість виконання державних планів хлібозаготівель. Усе це, примножене несприятливими погодними умовами сильної спеки літа 1946 р., призвело до зниження врожайності зернових, істотного зменшення їх валового збору. Між тим у колгоспах зерно під плани хлібозаготівель вилучалося майже все, включаючи фураж і посівні фонди, через що нічим було оплатити трудовні колгоспникам. Боротьба за виконання непосильних планів хлібозаготівель була поставлена понад усе, а плани хлібозаготівель встановлювались адміністративно. Врожайність зернових знизилася з 10,8 ц з га у 1944 р. до 7 ц у 1945 р., значно зменшився їх валовий збір.

Вкрай несприятливими були й метеорологічні умови. Зима 1945–1946 рр. на більшості території України видалася малосніжною, з частими відлигами, а квітень, травень і червень були надзвичайно посушливими, що призвело до ослаблення та загибелі посівів озимих та ярих культур. У 120 районах Харківської, Ворошиловградської, Сумської, Одеської, Миколаївської, Херсонської областей взимку вимерзли й навесні не зійшли зернові на площах, що становили близько 20% посівів цих культур. Літо 1946 р. було надзвичайно посушливе. Протягом весняно-літнього періоду опадів випало значно менше норми, тільки в липні в окремих районах пройшли дощі, але температура повітря піднімалася до +31–36 С, а в серпні – до +36–39 С. Такі високі температури раніше не фіксувалися за весь 100-річний період інструментальних спостережень за погодою в Україні. Отже, влітку 1946 р. становище у сільському господарстві погіршувалося, врожайність зернових в Україні не наблизилася навіть до попередніх прогнозів: у середньому вона становила 3,8 ц замість запланованих 6,9 ц з га. У декількох

областях України врожайність зернових була ще нижчою: в Одеській, Харківській, Ворошиловградській – 2,3–2,9 ц, у Херсонській – 3,2 ц з га³. У багатьох колгоспах кількість зібраного зерна виявилася навіть меншою за ту, що була витрачена на сівбу. Валовий збір усіх зернових в республіці становив у 1946 р. 531 млн. пудів проти 1330 млн. у 1940 р. Це було менше, ніж у голодному 1921 році. Значно знизилась врожайність й інших культур, а також фруктів й овочів. Колгоспники на свої трудодні одержали обмаль продуктів, а були й такі, які зовсім нічого не одержали. Нестача кормів спричинила загибель значної кількості поголів'я великої рогатої худоби, коней, свиней у багатьох господарствах.

Керівництво України зробило слабку спробу звернутися із клопотаннями у Москву про зменшення плану хлібозаготівель, однак це мало протилежний результат – сталінська партійно-державницька машина надсилала нові директиви щодо неодмінності виконання завдань заготівель зерна і навіть у ще збільшених обсягах. 22 липня 1946 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову, відповідно до якої для 23 областей план обов'язкових поставок зерна був ще підвищений на 50% від встановленого раніше, доводячи цю цифру для республіки до 362 750 000 пудів. Менш ніж за місяць, 17 серпня 1946 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У затвердили ще одну постанову, за якою 13 областей мали здати державі зерно за планом, котрий було збільшено ще на 100%⁴. Міністерство заготівель СРСР призначило і відрядило на Україну свого уповноваженого, службовими обов'язками якого було доповідати вищому керівництву про хід хлібозаготівель «на місцях».

5 вересня 1946 р. міністр землеробства УРСР Г. Бутенко у довідці на ім'я голови Ради Міністрів УРСР М. Хрущова відзначав нагальну потребу надання допомоги колгоспам України, що особливо постраждали від посухи. За даними Міністерства землеробства УРСР, найсильніше посуха вразила колгоспи 24 районів Одеської області, 8 районів Миколаївської, 7 районів Херсонської, 17 районів Сумської, а також усі райони Харківської та Ворошиловградської областей. Усього з 173 районів цих областей найбільш потерпіли 121 район, де були 5 503 колгоспи з 678 тис. 800 колгоспними дворами. Лише 50–100 грамів становила у цих колгоспах видача хліба колгоспникам на трудодень за рахунок 15-відсоткового відрахунку від хлібоздачі державі без перспективи додаткової видачі хліба при остаточному розподілі прибутків⁵. Становище селян та їх родин у цих районах ускладнювалось до того ж низьким урожаєм картоплі, овочів та інших сільгоспкультур з присадибних ділянок та нестачею кормів для худоби особистого користування.

У вересні 1946 р. кілька областей України знову звернулися до Ради Міністрів УРСР з проханням знизити плани поставок, але ці клопотання були відхилені. Хоча деяким областям, які найбільше потерпіли від посухи, надавалася допомога (так, у Херсонській області було звільнено від обов'язкових поставок державі 686 колгоспів, область одержала як державну позику – 14 тис. т

продовольчого зерна), проте це не могло повною мірою зарадити лихові, адже загалом поступки голодуючим регіонам були незначними.

27 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) ухвалили постанову «Про економію витрачання хліба в країні», за якою було визнано за необхідне зменшити витрати державних хлібних ресурсів, звужити контингент сільських мешканців, які користувалися державною допомогою, зняти з пайкового забезпечення хлібом у містах і робітничих селищах частину непрацюючих дорослих утриманців та урізати іншим утриманцям норми видачі хліба за картками, зокрема, під таку «економію» лише у сільській місцевості підпадали 2 892 100 осіб, котрих позбавили хлібних карток. 5 жовтня 1946 р. М. Хрущов отримав телеграму від Й. Сталіна, у якій настійливо-суворо наголошувалося на необхідності «...ліквідації відставання з хлібозаготівель, затвердити п'ятиденні завдання зі здачі хліба державі для кожного колгоспу й радгоспу»⁶. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 жовтня 1946 р. «Про здійснення додаткових заходів щодо економії та витрачання хліба» були вжиті відповідні заходи, спрямовані, зокрема, на зменшення постачання хлібом населення. Починаючи з 1 листопада 1946 р., при випіканні хліба в Україні до житнього або пшеничного борошна домішували 40% вівсяного, ячного та кукурудзяного.

До жовтня 1946 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У прийняли понад 10 постанов, що стосувалися хлібозаготівель, у яких знову наголошувалося на обов'язковості повного виконання планів, а затримка здачі товарного хліба визначалася «злочином перед партією і державою». Навіть «надзвичайні заходи» ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, включаючи звинувачення у саботажі, погрози не могли істотно вплинути на виконання планів державних заготівель зерна, якого не вистачало.

У ході розгортання хлібозаготівель посилювався тиск центральних союзних органів. Так, міністр заготівель СРСР у телеграмі від 4 листопада 1946 р. на ім'я М. Хрущова дав вказівку перевірити особисті рахунки колгоспів і радгоспів. До усіх тих господарств, які не забезпечили виконання плану, «пред'явити жорсткі вимоги», «винних у навмисній затримці здачі продуктур притягти до судової відповідальності». За даними Міністерства юстиції УРСР, протягом 1946 р. і першого кварталу 1947 р. судові органи республіки розглянули 1 681 справу про «злочини» голів колгоспів, фактично засуджений був кожен шістнадцятий з 26 745 голів колгоспів республіки⁷. Основним видом «злочинів» були господарські дії, пов'язані з невиконанням державних зобов'язань. Сісти на лаву підсудних можна було за найменшу провину, а то й зовсім безвинно.

У 1946 р. план хлібозаготівель Україна виконала на 62,5%, здавши при цьому фактично усе вирощене зерно, включаючи насіннєві фонди. Постачання населення продуктами неухильно погіршувалося через значну нестачу хліба, неврожай овочів, невидачу зерна й грошей колгоспникам на трудодні. Бракувало кормів для худоби, насіння для посіву. Особливо загрозливим було становище із хлібом. У листопаді–грудні 1946 р. Політбюро ЦК КП(б)У щотижня розглядало питання про хід

хлібозаготівель. У республіці проводилася повторна перевірка наявності хліба у підсобних господарствах підприємств та організацій з метою вилучення хліба, – у області, райони, у колгоспи й радгоспи партійні та державні органи на вилучення зерна у селян відрядили своїми спеціальними постановами майже 11,5 тис. уповноважених⁸. Однак ані у підсобних господарствах, ані у колгоспах більше не було чого віддавати, про що керівництво республіки повідомляло у Москву. Ще 15 жовтня 1946 р. М. Хрущов у листі до Сталіна звертав його увагу на те, що «посуха, яка мала місце на Україні цього року, знизила врожайність хлібів наполовину проти попередніх оцінок», внаслідок чого «валовий збір зернових культур по колгоспах зменшився проти попередніх оцінок на 310 млн. пудів. Те ж саме з картоплею і цукровими буряками». Але Центр надсилав сповнені гніву телеграми на Україну. 26 листопада 1946 р. за підписами Й. Сталіна та А. Жданова в республіку була направлена чергова директива (з грифом «Цілком таємно», як і більшість таких постанов) з вимогою «покінчити з небільшовицьким ставленням до справи організації хлібозаготівель і забезпечити виконання державного плану»⁹. Сталінське керівництво вперто не бажало рахуватися з реальністю. На його думку, головною причиною невиконання хлібозаготівель були не надмірні норми поставок та серйозні помилки в аграрній політиці, і навіть не посуха, а самі колгоспники, їх «дрібнобуржуазні настрої». Надзвичайно тяжко наслідки посухи позначилися й на тваринництві, загострилося і без того складне становище із кормами, а у грудні 1946 р. розпочалося падіння худоби, зменшувалося її поголів'я. Продовольчі труднощі взимку 1946–1947 рр. переросли у голод. Через посуху і надмірні хлібозаготівлі колгоспам нічим було оплатити трудовні колгоспникам. У більшості областей, що потерпіли від посухи, зернові на трудовні не видавалися зовсім.

Щоб врятуватися від голоду, велика кількість сільських мешканців, навіть цілими сім'ями, самовільно залишали колгоспи та подавалися у міста чи райони, де було трохи краще з харчами, намагалися влаштуватися на промислові підприємства, на інші роботи, їхали або йшли пішки до інших областей (зокрема, в Західну Україну), і навіть до інших республік (на Кубань, у Середню Азію тощо). За даними Міністерства сільського господарства УРСР, з 1 січня 1946 р. по 1 січня 1947 р. кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах республіки зменшилася на 283,9 тис. осіб¹⁰. Найсильніше лютував голод у період зими та весни 1947 р.

Значна кількість сільського населення, не кидаючи місць проживання, залишала роботу в колгоспах і влаштовувалася у різні місцеві підприємства та установи, де була гарантована карткова система забезпечення продовольчими товарами. На 1 січня 1947 р. ця категорія сільського населення налічувала 331,6 тис. осіб.

Й. Сталін був незадоволений роботою М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, і на початку березня 1947 р. на цю посаду був призначений Л. Каганович. Він підписав листа, згідно з яким керівникам підприємств, установ і організацій заборонялося приймати на роботу колгоспників, які не мали відповідних документів від правління колгоспу. Внаслідок недоїдання серед сільського населення

поширилася дистрофія, тиф. Швидко зростала смертність: протягом січня–грудня 1946 р. середній рівень смертності сільського населення становив 20 тис. осіб, то в січні 1947 р. – 30 тис., у лютому 1947 р. – 38,5 тис., у березні 1947 р. – 51,4 тис. осіб¹¹. Висока смертність, а також продовження стихійного впливу сільського населення позначилися на його кількості у східних областях України, що найбільш постраждали від посухи. Від 1 січня 1947 р. до 1 січня 1948 р. кількість сільських мешканців в 16 східних областях зменшилася на 23 тис. осіб. (І це, враховуючи повернення до рідних домів великої кількості демобілізованих).

Складне становище виникло взимку 1946–1947 рр. і у містах України, насамперед східних її областей, де на той час значно загострилися продовольчі труднощі. Часто у містах, навіть на потужних індустріальних підприємствах були затримки у видачі хлібних карток робітникам. Так, 8 жовтня 1946 р. завод «Запоріжсталь» (м. Запоріжжя) надіслав телеграму в Київ до ЦК компартії України про припинення видачі хлібопродуктових карток трудовому колективу, коли через скорочення ліміту міськими організаціями 709 робітничих карток, частина працівників заводу залишилася без хліба¹². Як у містах, так і у селах збільшилася кількість населення, яка не отримувала хлібних карток, що призводило до значного зростання смертності. Якщо у 1946 р. у 16 східних областях померло близько 90 тис. осіб, то в 1947 р. – понад 186 тис. осіб. Особливо тяжко доводилося жителям міст Сталінської, Ворошиловградської, Запорізької, Одеської та Харківської областей. Внаслідок недоїдання серед населення поширювалася дистрофія. До літа 1947 р., за неповними даними, на Україні було зареєстровано понад 1 млн. хворих на дистрофію, поширювався тиф, кількаразово зросла дитяча смертність (особливо дітей віком до 1 року).

На думку дослідників, найбільш постраждали від голоду південні та східні області України. Загалом по 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях України у 1947 р. померло понад 528 тис. осіб та 282 тис. осіб у 1946 р. Але це лише ті випадки смертей, які були зареєстровані ЗАГСами УРСР¹³. Однак, за таких обчислень важливо брати до уваги ту обставину, що у ті роки не усі жителі України, особливо сільські мешканці, мали які-небудь документи, і тому смерть багатьох з них не завжди була зареєстрована.

Керівництво республіки і особисто М. Хрущов намагалися якось полегшити становище голодуючих районів. Були організовані закупівлі зерна у західних областях України, котрі дещо менше постраждали від посухи. Для організації харчування дітей у найбільш потерпілі області (Ізмаїльську, Одеську, Миколаївську, Херсонську) були направлені спеціальні урядові комісії. Навесні 1947 р. за розпорядженням Центру на Україну надійшло 60 тис. т продовольчих продуктів із загальносоюзних фондів. Однак цього було недостатньо, – лише шість найбільш потерпілих областей потребували близько 79 тис. т продовольчої позички.

Для того, щоб селяни могли працювати на весняних 1947 р. польових роботах (передусім мати фізичні сили), для 3,4 млн. осіб на польових станах

було організовано безкоштовне харчування один раз на добу. Загалом протягом 1947 р. колгоспи України одержали 93 тис. т зерна. Для організації безкоштовного харчування українських колгоспників союзний уряд виділив 140 млн. крб. (як безповоротну державну допомогу); 72 млн. крб. надійшло безпосередньо до колгоспів, інші – до дитячих будинків. До того ж, на посівну кампанію 1947 р. колгоспам України було надано й насінневу позичку в розмірі 35 млн. пудів, – це становило лише близько половини потреб України у насінні.

У надзвичайно сутужному становищі перебувала та категорія населення (а це 2,89 млн. осіб), яку наприкінці 1946 р. зняли з пайкового постачання, до неї входило також 636 тис. робітників радгоспів та машинно-тракторних станцій, службовців, утриманців, дітей. У грудні 1946 р., відкрили пункти безкоштовного харчування, спроможні прогодувати 151 тис. дітей; У січні 1947 р. споживча кооперація організувала у сільській місцевості роботу 4 036 їдалень. У березні 1947 р. у 14 областях України було додатково влаштовано пункти громадського харчування, де щоденно одержували їжу 226 тис. осіб. Зазначені заходи дещо поліпшували становище населення, але не всі мали змогу одержати надану допомогу. М. Хрущов, виступаючи на Пленумі ЦК КП(б)У в березні 1947 р., казав: «Продовольчу позичку, яку ми одержали, треба економно і правильно використати. Необхідно підтримати колгоспників, які цього потребують, – старих людей, жінок, дітей. Проте тих, хто потребує, багато, і ми не можемо їх усіх забезпечити»¹⁴.

Наприкінці 1946 р. – у першій половині 1947 р. через недоїдання багато людей ослабло на різні хвороби. За даними Міністерства охорони здоров'я УРСР, на 10 травня 1947 р. в Україні було зареєстровано 935,5 тис. хворих на дистрофію, в міських та сільських лікарнях перебувало близько 125 тис. таких хворих; ще близько 100 тис. надзвичайно кволих людей потребувало госпіталізації, але через нестачу необхідної кількості лікарняних ліжок не мало змоги одержати медичну допомогу. Через хвороби та послаблення стану здоров'я багато дітей шкільного віку не відвідували занять у школах. Наприкінці 1946 р. – на початку 1947 р. М. Хрущов, інші керівники УРСР неодноразово зверталися до Уряду СРСР та особисто Й. Сталіна з проханням надати державні позички продовольчим зерном, насінням та фуражем. На чергову його доповідну записку про тяжке продовольче становище в Україні Й. Сталін відповів образливою телеграмою і наказав Хрущову прибути до Москви. Допомога з Центру надходила до України із постійним запізненням та у недостатньому обсязі. Сталін давав згоду на допомогу лише після багаторазових й настійних прохань з боку республіканського керівництва. Україна одержала мінімальну допомогу продовольчим, насінневим, фуражним зерном.

Посилювало драматизм й трагізм ситуації те, що забираючи хліб у населення своєї країни, вилучаючи останні «колоски» й крихти в українських родин, сталінське керівництво збільшувало поставки зерна за кордон до ряду європейських країн, де також була посуха, передовсім до країн «народної

демократії». Майже 2,5 млн. тонн зерна протягом 1946–1947 рр. було вивезено до Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, а також у Фінляндію та Францію, переважно у вигляді безкоштовної допомоги, ставлячи понад усе «ідеологічні» принципи¹⁵.

Головні причини голоду 1946–1947 рр. слід шукати не лише в обмеженості матеріально-технічних ресурсів сільського господарства чи в несприятливих погодних умовах, а передусім у стані економічних відносин та соціальних умов на селі того історичного періоду. Командно-примусова тоталітарна система влади з її надмірними, непосильними планами хлібозаготівель, жорсткою централізацією і навіть репресивними методами, не зважала на страшні соціальні болі селянства України, виявилася нездатною захистити і врятувати сотні тисяч голодуючих.

¹ *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946–1947 роках // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 14–32; *Кульчицький С.В.* Новітня історія // Український історичний журнал. – 1991. – № 10; *Воронов І.О., Пилявець Ю.Г.* Голод 1946–1947 рр. – К., 1991. – 47 с.; Голод 1946–1947 років в Україні. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – 376 с.; *Веселова О.М., Панченко П.П.* Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод 1946–1947 років // Український історичний журнал. – 1995. – № 6; 1996. – № 1,2; *Веселова О.М.* Голод 1946–1947 рр. в Україні // Нарис історії України ХХ ст. – К., 2002. – С. 148–152.

² *Кульчицький С.В.* Новітня історія // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 13.

³ Історія України в особах. – Ч. 2. – Миколаїв, 1993. – С. 284.

⁴ Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по областях УРСР». (22 липня 1946 р.); Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по Українській РСР». (17 серпня 1946 р.) // Голод 1946–1947 років в Україні. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 38–40; С. 50–51.

⁵ Довідка Міністерства землеробства УРСР Голові Ради Міністрів УРСР М.С. Хрущову про нагальну потребу надання допомоги колгоспам України, що особливо постраждали від посухи 1946 р. (5 вересня 1946 р.) // Голод 1946–1947 років в Україні. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 59.

⁶ Телеграма Ради Міністрів СРСР Раді Міністрів УРСР про незадовільний хід хлібозаготівель. (5 жовтня 1946 р.) // Голод 1946–1947 років в Україні. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 86.

⁷ *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946–1947 роках // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 24.

⁸ *Веселова О.М.* Голод 1946–1947 рр. в Україні // Нарис історії України ХХ ст. – К., 2002. – С. 149.

⁹ Директива Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) Раді Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У з вимогою посилення хлібозаготівель й покарання приховувачів хліба // Голод 1946–1947 років в Україні. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 127.

¹⁰ *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946–1947 роках – С. 27.

¹¹ Там само. – С. 28.

¹² Голод 1946–1947 років в Україні. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 90.

¹³ Історія України в особах. – Ч. 2. – Миколаїв, 1993. – С. 288.

¹⁴ З виступу М.С. Хрущова на засіданні XV Пленуму ЦК КП(б)У // Голод 1946–1947 років в Україні. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 203.

¹⁵ *Веселова О.М.* Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 109.